

Παύλος Μ. Παύλου

Το πρόβλημα της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της Κύπρου

Θεώρηση μιας «άλλης» πλευράς του κυπριακού ζητήματος

Η χρονιότητα ενός προβλήματος όπως το κυπριακό – όταν μάλιστα συνοδεύεται και από πληθώρα άλλων παραγόντων που το καθιστούν αγχογόνο και απωθητικό – ευνοεί απλοϊκά σχηματοποιημένες συλλήψεις αναφορικά με τη φύση του. Συνήθως, το αποτέλεσμα είναι η συρρίκνωση των διαστάσεών του στην αντίληψη του πολίτη ή ακόμα και του πολιτικού. Και το αντίτιμο στην παγίωση της μονοδιάστατης σύλληψής του είναι η πλήρωση του κενού που δημιουργείται, από μύθους και μυθολογήματα μεγάλης ανθεκτικότητας.

Αυτή η διαδικασία αποψίλωσης – που αντιστρατεύεται οπωσδήποτε την πολλαπλότητα των πεδίων εκτύλιξης του κυπριακού ζητήματος – οδηγεί σε αδιέξοδα τις εφαρμοζόμενες πολιτικές ή μας μετατρέπει σε ακόλουθους και λιγότερο δημιουργούς της Ιστορίας. Το παράδοξο είναι ότι κάτω από τέτοιες συνθήκες η συμμετοχή στα δρώμενα είναι μικρότερη ακριβώς σε εκείνα τα πεδία όπου τα περιθώρια πρωτοβουλιακής δράσης είναι μεγαλύτερα και τα αποτελέσματά της περισσότερο σταθμητά.

Το πολιτιστικό πρόβλημα μέσα στο χρόνο. Στα χνάρια του διαφωτισμού

Ένα κεφάλαιο που διαφεύγει την προσοχή μας, τόσο σαν γνώση του περιεχομένου του όσο και σαν παράγοντας καθορισμού των εξελίξεων, είναι εκείνο του πολιτιστικού χαρακτήρα και της ταυτότητας της κυπριακής κοινωνίας. Ένδειξη για το πόσο ακροθιγώς εξετάζεται αυτό το κεφάλαιο, αποτελούν και οι λιγοστές επιστημονικές μελέτες γύρω από το θέμα, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία περιορίζουν τα χρονικά πλαίσια της έρευνας στο πολύ πρόσφατο παρελθόν. Οι σοβαρότερες εξαιρέ-

σεις είναι ίσως τα έργα των Λ. Φιλίππου¹ και Ι. Περισιτιάνη², τα οποία όμως, τόσο λόγω των συνθηκών κάτω από τις οποίες συντέθηκαν όσο και ένεκα του χρόνου συγγραφής τους (αρχές του αιώνα) στερούνται του χαρίσματος της σφαιρικής θεώρησης μέσα στο χρόνο, με δεδομένες τις διαστάσεις του ζητήματος όπως διαμορφώνονται σήμερα.

Επαρκής αναφορά στο ζήτημα του πολιτισμού στην Κύπρο δεν μπορεί να γίνει χωρίς την αναδρομή τουλάχιστον από τα τέλη του 18ου αιώνα και εξής. Αυτή την ιστορική στιγμή μεταφέρονται στον ευρύτερο ελληνικό χώρο τα ψήγματα του διαφωτισμού, μοσχευμένα στην ελληνική πραγματικότητα και μορφοποιημένα σύμφωνα με τις εθνικές ανάγκες.

Το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα οικοδομείτο – παράλληλα με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης – η πολιτιστική αναγέννηση στην Κύπρο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, είναι σαφώς πενιχρότερο και λιγότερο φερέγγυο απ' ό τι στον υπόλοιπο εθνικό χώρο. Η οικονομική αποδιάρθρωση οδηγούσε σε εντεινόμενη εξαθλίωση του πληθυσμού και «... η υλική παρακμή επέφερε και την πνευματική: αμάθεια δεινή εβασίλευεν εις την δυστυχή μεγαλόνησον».³ Ο κύκλος των πιθανών υποκειμένων της πνευματικής αναμόρφωσης πολύ περιορισμένος και οι γενικότερες συνθήκες – η γεωγραφική απόσταση από τα πνευματικά κέντρα της Ευρώπης, το status διοίκησης της Κύπρου κ.λ.π. – αφιόνιζαν τη δυναμική του διαφωτισμού. Οι ίδιοι οι φορείς του διαπίστωναν έγκαιρα – χωρίς όμως δυνατότητες ριζικών λύσεων – την αδυναμία οικοδόμησης σοβαρών πολιτιστικών - πνευματικών συνθηκών μέσα στα πλαίσια συγκροτημένης, κατά το δυνατό, πολιτικής⁴. Περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κύπρο κατά την περίοδο αυτή παρέχουν μαρτυρίες αυξημένης – λόγω της ιδιότητάς τους – εγκυρότητας: Ο Drummond (1750)⁵, ο Giovanni Mariti (1760–67)⁶, ο Ali Bey el Abasi (1805)⁷, και όχι μόνον αυτοί.

Το πέρασμα στο 19ο αιώνα και η ανακήρυξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους βρίσκει τον κυπριακό χώρο ανέτοιμο να δεχτεί και να αναπαράγει όσα θα του πρόσφερε η Μητρόπολη υπό μορφή οργανωμένης παιδείας. Το βάδισμα προς τα εμπρός είχε ξεκινήσει αλλά σε ταχύτητες πολύ χαμηλές. Απουσίαζε εξάλλου και η δυνατότητα εθνικοπολιτικής ανάπτυξης της συλλογικής συνείδησης μέσα από διαδικασίες πολιτικών εξελίξεων. Οι τρεις επαναστατικές κινήσεις του 1833 είχαν κατασταλεί γρήγορα – παρόλη την σε σύντομο χρονικό διάστημα μαζικοποίησή τους – προτού προλάβουν να κωδικοποιήσουν γόνιμα τον εθνικό και κοινωνικό χαρακτήρα των αιτημάτων τους⁸.

Η περίοδος της Αγγλοκρατίας

Η μετάβαση στη Βρετανική κυριαρχία το 1878 βρήκε μια μικρή πρωτοπορία πεφωτισμένων και εμπορούμενων κύρια από τα ιδανικά του αλυτρωτισμού και της εθνικής ολοκλήρωσης να προσπαθεί να σύρει, πρώτα τους υπόλοιπους φορείς εξουσίας στην κυπριακή κοινωνία και μετά όσο το δυνατόν ευρύτερα στρώματα λαού, σε μια πορεία εθνικοπαιδευτικής και πολιτιστικής αναμόρφωσης. Ο παράγοντας εκκλησία που έκφραζε κατά βάση την εξουσιαστική εκπροσώπηση των Ελλήνων της Κύπρου, δεν ήταν σε θέση να καλύψει το χάσμα που χώριζε αυτή την πρωτοπορία από το λαό, αλλά κατέβαλε προσπάθειες να ακολουθήσει τους ρυθμούς της έστω και διαισθητικά

ενεργώντας. Βασικότεροι λόγοι για την αδυναμία αυτή της εκκλησίας μπορούν να θεωρηθούν:

α) Οι σχέσεις εξουσίας που είχε οικοδομήσει – μέχρι τουλάχιστον το 1821 – με την οθωμανική διοίκηση, αν και είχαν πολλές φορές αποδειχτεί ευεργετικές, εν τούτοις μοιραία είχαν δημιουργήσει και κάποια πλέγματα δεσμεύσεων και αναστολών.⁹

β) Η προσπάθεια αποστασιοποίησης από τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία – λόγω των παλαιότερων προσπαθειών της δεύτερης να «εκλατινίσει» θρησκευτικά τον πληθυσμό του νησιού – δημιούργησε στους κόλπους της πνεύμα καχυποψίας για ότι εκπορευόταν – ή έμοιαζε να εκπορεύεται – από τη Δύση. Αυτό δεν άφησε ανεπηρέαστες και τις διαφωτιστικές αντιλήψεις.

γ) Το μορφωτικό επίπεδο της πλειοψηφίας του κλήρου δεν παρείχε περιθώρια για κάτι καλύτερο. «Πράγματι, η κυπριακή εκκλησία αν και απηλλάγη της επιβουλής των Δυτικών, αν και τη παρεσχέθη υπό των Τούρκων ελευθερία δράσεως εν τω κύκλω της, δεν ηδυνήθη να δράση εν τω πνευματικώ πεδίω και να επιτελέση έργα μεγάλα και υψηλά... Τοσαύτη ήτο η αμάθεια του κλήρου κατά την περίοδον ταύτην, ώστε ανώτατοι κληρικοί δεν ηδύναντο να γράψουν ορθώς τα ονόματά των».¹⁰ [Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι, ούτως ή άλλως μέχρι το 1821 ήταν ο κύριος παιδευτικός φορέας και ότι η κατάσταση αυτή βελτιώθηκε κάπως κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας].¹¹

Κατά συνέπεια, η είσοδος στην περίοδο της Βρετανικής κυριαρχίας (1878–1860) δεν μπορεί εξ ορισμού να θεωρηθεί σαν θετική εξέλιξη, στο βαθμό που η ποιοτική και ποσοτική διαφορά πολιτισμικού δυναμικού μετέτρεπε την Κύπρο – για πρώτη φορά μετά από τρεις αιώνες – σε μια κοινωνία άοπλη μπροστά στον πάνοπλο επικυρίαρχο, ακριβώς σε εκείνο το πεδίο αντιπαράθεσης που έμελλε να είναι και το καθοριστικότερο. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στην τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας – 1830, 1839, 1856 – η ύπαρξη ελληνικού προξενείου στην Κύπρο, και η εθνικοπαιδευτική-μορφωτική δίοδος που παρείχε, για μια τουλάχιστον οικονομικοκοινωνική τάξη, η ίδρυση ελληνικού πανεπιστημίου δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση, στα τέλη του 19ου αιώνα, μιας νέας εθνοκεντρικά σκεπτόμενης «τάξης διανοουμένων»(:). Αυτή η «τάξη», λιγότερο ή περισσότερο συμπίπτουσα με υποομάδες των ανώτερων οικονομικά και κοινωνικά στρωμάτων, ανέλαβε ιστορικά το βάρος της ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης, μέσα από διαδικασίες πολιτιστικού αυτοπροσδιορισμού της Κύπρου, με γνώμονα Ελληνοκεντρικό.

Απ' αυτό το σημείο και με την είσοδο στον 20ο αιώνα, τα πράγματα αποκτούν μια συνθετότητα, εν μέρει οφειλόμενη και στο γεγονός ότι εκείνα τα μέλη της κυπριακής κοινωνίας που αναλαμβάνουν τον ιστορικό ρόλο της αντιπαράθεσης με τον Βρετανικό πολιτιστικό παράγοντα και της αντίστασης στις προσπάθειές του για πολιτιστικό, μορφωτικό – άρα και συνειδησιακό – αφελληνισμό, συνέπιπταν εν πολλοίς με την ομάδα των Κυπρίων που εκ των πραγμάτων καλούνταν να αναλάβει και έναν άλλο ρόλο: το ρόλο του ντόπιου εντεταλμένου για διεκπεραίωση των Βρετανικών διοικητικών λειτουργιών. Αυτή η αντίφαση έμελλε να αποδυναμώσει το όλο κίνημα και επιπλέον να προκαλέσει συγχύσεις προθέσεων και προσανατολισμών, των οποίων οι προεκτάσεις επιβίωσαν μέχρι σήμερα.

Έτσι, ενώ το κίνημα της εθνικής ολοκλήρωσης (ένωσης με την Ελλάδα) αποκτούσε όλο και πιο εκρηκτική μορφή και η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης ακολουθούσε ρυθμούς γεωμετρικής πρόοδου – την οποία δεν ανέκοπταν οι διαπλοκές και συνε-

χείς μαινώσεις στο πολιτικοδιπλωματικό επίπεδο – κατά «παράδοξο» τρόπο, η «τάξη των διανοουμένων», χωρίς να έχει απεμπολίσει επίσημα τον ιστορικό της ρόλο, άρχισε σταδιακά να χάνει τη δυνατότητα αντίστασης στα σαξωνικά πρότυπα: η πολιτιστική και πνευματική της αλλοτρίωση την κατέστησε αδύναμη να καθοδηγήσει τη λαϊκή δυναμική σε πορεία σταθεροποίησης και θεμελίωσης μέσα από την κουλτούρα και την εθνική πολιτιστική φυσιογνωμία και να αποσαφηνίσει τα όρια της μέσα από την αντιδιαστολή και τη ρήξη με τα Βρετανικά πρότυπα.

Από την άλλη, η επιβίωση των φεουδαλικών δομών στην κυπριακή οικονομία μέσα από τη Βρετανική οικονομική πολιτική και η παράταση των συνθηκών εξαθλίωσης, δεν επέτρεψαν ούτε την φυσιολογική ανάδυση αστικής τάξης ούτε και τη μορφωτική άνοδο σημαντικής μερίδας του υπόλοιπου κοινωνικού σώματος.¹²

Ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων ανέτρεψε γρήγορα το σκηνικό: Η «τάξη των διανοουμένων» – που σταδιακά είχε στο μεγαλύτερο μέρος της εξελιχθεί σε ένα συνονθύλευμα διοικητικών υπαλλήλων, δικαστικών κ.λ.π. – άρχισε να διαμορφώνει αντίστροφα το πολιτιστικό κλίμα, μεταστρεφόμενη σε – εκούσια ή ακούσια – δίοδο διοχέτευσης του αγγλισμού προς τα κάτω.

Βέβαια, ούτε τα τεκταινόμενα στις διεθνείς σχέσεις και εξαρτήσεις του ελληνικού κράτους, ούτε η στην Κύπρο εφαρμοζόμενη πολιτική της Βρετανίας, ήταν παράγοντες αμέτοχοι στη διαμόρφωση των τάσεων. Ιδιαίτερα η αγγλική πολιτική, από την περίοδο κύρια του μεσοπολέμου και ύστερα, είχε αρχίσει συστηματικά πια να εφαρμόζει τακτικές που υπάκουαν στη συγκροτημένη στρατηγική της πολιτιστικής αλλοτρίωσης του πληθυσμού και της αδρανοποίησης όλων των αρτηριών που τροφοδοτούσαν την εθνική συνείδηση, την ταυτότητα και τη φυσιογνωμία της Κύπρου. Ο τρόπος συγκρότησης του διοικητικού συστήματος, η εκπαιδευτική πολιτική και η τακτική στο γλωσσικό θέμα¹³ ήταν ίσως οι πιο κραυγαλέες, αλλά όχι και οι μοναδικές εκδηλώσεις αυτής της στρατηγικής.¹⁴ Και υπό μορφή επένδυσης, την κωδικοποίησε σχολαστικά στην ίδια την «πολιτική της διαθήκη»: Τις συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου.

«Ανεξαρτησία»: Η υποθηκευμένη ταυτότητα

Αν αυτός ο «άγνωστος πόλεμος» είχε κερδηθεί ή χαθεί οριστικά με τη λήξη της Αγγλοκρατίας, ο λόγος επί του θέματος δεν θα είχε ίσως παρά μόνο διδακτική ή φολκλορική αξία. Με την ανακήρυξη όμως της «ανεξαρτησίας», δημιουργήθηκαν συνθήκες που ευνοούσαν τη σιωπηρή αλλοίωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της Κυπριακής κοινωνίας. Αυτό γιατί:

α) Το ίδιο το σύνταγμα λειτουργούσε ανασταλτικά στην ομαλή πολιτιστική ανάπτυξη με σαφείς διατάξεις του, απαγορευτικές για την προώθηση του εθνικού χαρακτήρα και υποδοθητικές για την εδραίωση στοιχείων του αγγλισμού.

β) Το status συμβίωσης των δύο κοινοτήτων επέβαλλε χαμηλούς τόνους στα ανόμοια στοιχεία της κουλτούρας τους και ενθάρρυνση των ομοιογενοποιητικών στοιχείων. Τουλάχιστο αυτό είχε εκληφθεί σαν υποχρέωση, από σημαντική μερίδα ιδεολογικών και πολιτικών αποχρώσεων της Ελληνοκυπριακής πλευράς.

γ) Η αμηχανία και θόλωση στους εθνικούς στόχους, που υπέβαλλε η κατάκτηση της «ανεξαρτησίας» και η προτεραιότητα στη διατήρηση παρά στην ολοκλήρωσή της,

συντέλεσαν στο να ατονίσουν τα εθνικά πολιτιστικά στοιχεία που κατά κανόνα ευνοούνται κάτω από συνθήκες εθνικής συσπείρωσης και αντιπαράθεσης, σε αντιδιαστολή με αντίπαλες καταστάσεις.

δ) Ο κίνδυνος του αφιονισμού της πολιτιστικής φυσιογνωμίας ήταν λιγότερο ορατός – αν και όχι μικρότερος – αφού δεν βρισκόταν πια «απέναντι», αλλά κυκλοφορούσε ανεμπόδιστα στις υπηρεσίες, στους δρόμους και μπαινόθγαινε ελεύθερα σε κάθε σπίτι.

ε) Οι συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης επέβαλαν γρήγορα καταναλωτικά πρότυπα στη διαβίωση. Παράγοντας που αυτεπάγγελα ευνοούσε την πολιτιστική αλλοτρίωση.

στ) Η ανταρσία – καθ' υπόδειξη της Άγκυρας – των Τουρκοκυπρίων, υποχρέωσε την πολιτική ζωή σε στασιμότητα, κρατώντας έτσι την κυπριακή κοινωνία μακριά από σύγχρονες ιδεολογικοπολιτικές ζυμώσεις.¹⁵

ζ) Η ανάγκη γεφύρωσης του χάσματος με το ΤΙΚ στοιχείο, άφησε περιθώρια στα αγγλικά πρότυπα να παρουσιαστούν σαν ενοποιητικοί παράγοντες (π.χ. Αγγλική γλώσσα).

Οι συνθήκες αυτές – που παρατίθενται μόνο ενδεικτικά – δεν έπαψαν να ισχύουν στην πλειοψηφία τους και μετά το '74, οπότεν ενισχύθηκαν κατά κάποιο τρόπο και από τα αισθήματα πικρίας και ματαιώσης αναφορικά με τις δυνατότητες εκπλήρωσης των εθνικών οραμάτων και τις ειλικρινείς προθέσεις του μητροπολιτικού κέντρου. Ευνοήθηκαν ακόμη από τις δημογραφικές και κοινωνικές αναστατώσεις και ανακατατάξεις που επέφερε η εισβολή – π.χ. συγκέντρωση αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις – και τις παράλληλες αναθεωρήσεις αξιών.¹⁶

Η πρόκληση του σήμερα

Οι επώδυνες αντιθέσεις και αντιφάσεις επιτείνουν τα κοινωνικά – και εθνικά – αδιέξοδα και περιπλέκουν επικίνδυνα τους ιστούς του οργανισμού της κυπριακής κοινωνίας, ενώ την ίδια στιγμή τα υποκείμενα της ιστορίας εμφανίζονται εκ των πραγμάτων αδύναμα να αρθούν πάνω από τα γεγονότα και να κατοπτρεύσουν τα δεδομένα και τα γινόμενα. Αυτή η αδυναμία μπορεί να είναι φυσιολογική – αφού ο δημιουργός της Ιστορίας δύσκολα μπορεί να είναι και κριτής της – αλλά προκαλεί συγχύσεις επικίνδυνες. Για παράδειγμα η επίκληση αυτοτέλειας, που αρχικός της ρόλος ήταν η άμυνα απέναντι στις αλλοτριωτικές δυνάμεις, τείνει να οδηγήσει στον απομονωτισμό· κατάσταση που ενώ διασφαλίζει τελικά διόδους στην πολιτιστική αλλοίωση, παρεμποδίζει τη διείσδυση στοιχείων που θα τόνωναν τον πολιτιστικό χαρακτήρα και την ταυτότητα. Την ίδια στιγμή, το διοικητικό σύστημα – καλυπτόμενο πίσω από την επίκληση της ευρυθμίας – προάγει ανεμπόδιστα τη θετικιστική αντίληψη για τα πράγματα σε όλο το φάσμα των κοινωνικών εκδηλώσεων, παγιώνοντας και μια ισολογιστική σχέση με τα πάντα.

Και εφόσον έχουν πια αποσαφηνιστεί οι πολιτικές διαστάσεις που θα έχει το αποτέλεσμα της διεκκυστίνας, οι εντός και εκτός Κύπρου ενδιαφερόμενοι για την αλλαγή της φυσιογνωμίας της παρακάμπτον σήμερα – για πρώτη φορά – τα προσχήματα πίσω από τα οποία άλλοτε φρόντιζαν να καλύπτουν τις προθέσεις τους. Η εμπειρία της διαμάχης για τη φυσιογνωμία (δόμηση, γλώσσα) του υπό ίδρυση κυπριακού πανε-

πιστημίου, είναι πολύτιμη για τη διάγνωση του μεγέθους της αντιπαράθεσης· ενώ μια άλλη διάστασή του είναι εξίσου πειστική: Αγγλικά και Αμερικανικά πανεπιστήμια αποκτούν διασυνδέσεις με ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του νησιού, και το πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης έχει ήδη υποβάλει πρόταση για λειτουργία παραρτήματός του στην Κύπρο.¹⁷

Τελειώνοντας τη σχηματική αναφορά μας στο θέμα πρέπει να σημειώσουμε τα ακόλουθα:

(α) Το όλο ζήτημα χρήζει σοβαρής μελέτης, κύρια και πρωταρχικά σε επίπεδο ελληνικών πανεπιστημιακών ερευνών. Η απόσταση από την οποία έχει τη δυνατότητα να κατοπτρεύσει το πρόβλημα ο ελληνικός παράγοντας είναι πλεονέκτημα και όχι μειονέκτημα.

(β) Η οποιαδήποτε αναφορά στο θέμα θα έχει μόνο φιλολογικό χαρακτήρα, αν δεν κατανοηθούν οι διαστάσεις που προσδίδει στο κυπριακό πρόβλημα η παρουσία του παράγοντα αυτού.

(γ) Η Ελληνική πολιτική ηγεσία οφείλει να διερευνήσει το ζήτημα και να χαράξει συγκεκριμένη πολιτική, που δεν θα έρχεται κατ' ανάγκη σε σύγκρουση με την κρατική οντότητα της Κύπρου. Εξάλλου, αυτή η τελευταία χρησιμοποιείται συνήθως απαγορευτικά μόνο όταν οι «παρεμβάσεις» προέρχονται από την Ελλάδα.

Σε τελευταία ανάλυση το «οφείλει» δεν εκπορεύεται από ηθικές ή ανθρωπιστικές επιταγές. Γιατί, πέρα από τις υποχρεώσεις που συνεπάγεται ο για δύο τουλάχιστον αιώνες διεξαγόμενος αγώνας επιβίωσης της εθνικής ταυτότητας και του πολιτιστικού χαρακτήρα, το πρόβλημα είναι καθαρά εθνικό, για να μην πούμε ότι θίγει κύρια τα ελλαδικά συμφέροντα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Λοΐζος Φιλίππου, *Τα Ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας*.
2. Ι.Κ. Περισκάνης, *Ιστορία των Ελληνικών γραμμάτων εν Κύπρω από της Τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής κατοχής*.
3. Α. Φιλίππου, *οπ. π.*, τόμος Ι, σελ. 39.
4. Κυπριανού Αρχιμανδρίτη, *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*.
5. Claude Deleval Cobham, *Excerpta Cypria*, σελ. 279.
6. Claude Deleval Cobham, *Marii Travels*, σελ. 16.
7. *Excerpta Cypria*, σελ. 397.
8. Doros Alastos, *Cyprus in History - A survey of 5,000 years*, σελ. 294-296.
9. Βλέπε ενδεικτικά, Franz Georg Maier, *Cyprus from earliest time to the present day* (translated from German by Peter Gorge), 1968, σελ. 113-126.
10. Α. Φιλίππου, *οπ. π.*, τόμος Ι, σελ. 41.
11. Αναλυτικότερα βλέπε, J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*.
12. Γιώργου Τσαλακού, *Σύντομη επισκόπηση ορισμένων όψεων της Αγγλοκρατίας στην Κύπρο*, σελ. 139-166, του συλλογικού έργου: «Κύπρος: Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της», εκδόσεις ΕΣΤΙΑ, σελ. 152-6.
13. Βλέπε ενδεικτικά Λουκά Αξελού, *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στη σημερινή Κύπρο*, περιοδικό «Τετράδιον», τεύχος 11.
14. Π.Μ. Κιτρομηλίδη, *Κύπρος 1878-1914*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική 1977, σελ. 387-395.
15. Χρίστου Στυλιανίδη, *Το κυπριακό κομματικό σύστημα 1960-1974*, περιοδικό «Σοσιαλισμός-θεωρία και πράξη», τεύχος 4.
16. Παύλου Μ. Παύλου, *Η εισβολή του Αττίλα στο σύστημα αξιών των Κυπρίων*, κυπριακή εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», έκδοση 17 Αυγούστου 1986.
17. Κυπριακή εφημερίδα «ΑΛΗΘΕΙΑ», έκδοση 14 Απριλίου 1987.